

zdania z całej archidiecezji. Cenne dokumenty odnalazł Autor w Archiwum Państwowym w Krakowie, gdzie znalazły się pisma operacyjne Służb Bezpieczeństwa, ale do tych wiadomości zawsze należy odnosić się z dużą rezerwą, bowiem ich autorom nie zależało na przekazywaniu prawdy, ale podawali takie wiadomości, które miały w najwyższym stopniu przeszkadzać w działalności instytucji kościelnych. Analogiczną wartość posiadają źródła wydobyte z archiwów Instytutu Pamięci Narodowej, bowiem ich twórcami byli funkcjonariusze tych samych służb Bezpieczeństwa. Opis bibliograficzny źródeł archiwalnych powinien być sporządzony zgodnie z wymogami metodologicznym, mimo że w archiwach kościelnych jednostki archiwalne nie zawsze zostały zinwentaryzowane.

Nadto Autor wykorzystał liczne źródła drukowane. Ten bogaty zestaw należało wszakże uzupełnić publikacjami konstytucji i zestawami rozporządzeń państwowych, podanych w *Położenie prawne kościołów i związków wyznaniowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* (Warszawa 1960) oraz w *Dzienniku Ustaw*. Wreszcie do źródeł należało zaliczyć pisma ks. Franciszka Blachnickiego, a nie podawać ich wśród opracowań.

Zestaw opracowań jest bardzo bogaty, bowiem na temat najnowszych dziejów kościelnych w Polsce jest bogata literatura. Nie mniej jednak należało wykorzystać rozprawę ks. H. Misztala *Polskie prawo wyznaniowe* (Lublin 1997) oraz liczne publikacje ks. prof. Zygmunta Zielińskiego. To są publikacje, podające bardzo cenne wiadomości na temat działalności kościelnej w okresie władzy komunistycznej.

Mimo wskazania kilku niedociągnięć w rozprawie jest ona monografią dojrzałą tak pod względem merytorycznym jak i metodologicznym. Stanowi bardzo cenną pozycję w badaniach nad najnowszymi dziejami kościelnymi w okresie zmagania z władzami komunistycznymi. Dzięki wielkiemu zaangażowaniu w powstanie i działalność *Ruchu*, w tym papieża Jana Pawła II i kardynała Franciszka Macharskiego, a przede wszystkim założyciela *Ruchu* ks. Franciszka Blachnickiego dzieło to rozwinęło bardzo bogatą i owocną działalność. Dzięki tym walorom publikacja ks. Piotra Natanka zasługuje na dogłębne studium.

ks. Jan Związek

Ks. Zygmunt Zieliński, Kościół w Polsce 1944 - 2002, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne POLWEN, Radom 2003 ss. 494.

Na temat dziejów Kościoła w Polsce po II wojnie światowej ukazało się wiele szczegółowych publikacji. Są to bardzo wartościowe opracowania, ale obejmują tylko pewne aspekty i określone lata działalności kościelnej w Polsce, w której rządy sprawowała władza wrogo nastawiona do Kościoła. Mimo to wiele problemów pozostało jeszcze nie wyjaśnionych. Tymczasem istnieje wielka potrzeba całościowego przedstawienia dziejów Kościoła katolickiego w Polsce w okresie powojennym. Do-

konanie syntezy tych dziejów jest sprawą niezmiernie trudną ze względu na ogrom materiału źródłowego, rozproszonego w wielu archiwach i często jeszcze niedostępnego dla badaczy dziejów. W tworzeniu takiej syntezy bardzo pomocne są własne obserwacje świadka dokonujących się w tej dziedzinie wydarzeń. Taką syntezę dziejów Kościoła w Polsce od zakończenia II wojny światowej do 2002 r. przedstawił bez wątplenia najlepszy znawca dziejów Kościoła w XX stuleciu ks. profesor Zygmunt Zieliński, kierownik katedry Historii Kościoła XIX i XX wieku w Instytucie Historii Kościoła na Wydziale Teologicznym KUL. Realizację tego zamierzenia ułatwiło Autorowi odtajnienie zbiorów dokumentacji państwowej i partyjnej z tego okresu. Nadto Autor wykorzystał bogate źródła przechowywane w archiwach kościelnych.

We wstępie do swojej rozprawy Autor wskazał trudności, jakie wystąpiły podczas jej pisania. Przede wszystkim zwrócił uwagę na zbyt „mały dystans czasowy i reglamentację źródeł”. Są to zasadnicze problemy, których historyk zajmujący się najnowszymi dziejami uniknąć nie zdoła. Tymczasem dłuższy dystans czasowy nie tylko pozwala na spojrzenie na wydarzenia historyczne w szerszym świetle czyli dokładniej zrozumieć ich genezę i przebieg, ale umożliwia zaprezentować te wydarzenia w porównaniu z już zaistniałymi opiniami. Takie same obawy powstają w związku z dokumentacją źródeł. W najnowszych dziejach ilość źródeł jest bardzo duża. W wypadku zaś dziejów kościelnych w okresie PRL-u te źródła miały różną proveniencję, gdyż różne instytucje państwowe sprawowały nadzór nad działalnością kościelną lub nad jej częściami, a każda instytucja wytwarzała znaczną ilość dokumentów z tej dziedziny. W takiej sytuacji przeprowadzenie kwerendy naukowej jest wyjątkowo trudne, tym bardziej że w wielu archiwach ta dokumentacja nie została dotychczas jeszcze zinwentaryzowana, a odnalezienie właściwego dokumentu jest często dziełem przypadku. Powyższe uwagi dotyczą zarówno archiwów państwowych, jak i kościelnych. Taka zaś sytuacja powoduje, iż nowe dokumenty, podające ważne wiadomości mogą być w każdej chwili odnalezione. Niestety, w takiej sytuacji znajduje się każdy historyk czasów najnowszych. Dobrze przeto się stało, że Autor mimo tych obaw i trudności zdecydował się podać syntezę tak bogatego w wydarzenia okresu z dziejów najnowszych Kościoła w Polsce.

Autor wskazał jeszcze inne źródło wiedzy, wykorzystane w książce „doświadczenia i własne przeżycia”. Bez wątplenia jest to ważne źródło wiedzy, ale na takie same źródło w każdej chwili mogą się również powołać przeciwnicy prezentowanych sądów. W świetle przeto źródeł archiwalnych osobiste przeżycia i doświadczenia posiadają znacznie mniejszą wartość dowodową.

Prawie 60-letnie dzieje Kościoła w Polsce Autor przedstawił w 5 rozdziałach. Dwa początkowe rozdziały to szczegółowy obraz istnienia i działania Kościoła w okresie stalinizmu aż do zakończenia Soboru Watykańskiego II i listu biskupów polskich do biskupów niemieckich. Treść tej części publikacji ukazuje zmagania Kościoła w Polsce, który władze komunistyczne usiłowały sprowadzić do poziomu i roli prawosławia w ZSRR. Działania służb bezpieczeństwa doprowadziły do aresztowania wielu biskupów oraz prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego, a także

kilkuset duchownych katolickich. Odnowienie ślubów króla Jana Kazimierza, Wielka Nowenna i Milenium były odpowiedzią Kościoła na spustoszenia spowodowane działalnością władz państwowych. Tu należy włączyć także posoborowe działanie Kościoła polskiego.

Kolejne trzy rozdziały relacjonują dzieje katolicyzmu polskiego w okresie rządów Edwarda Gierka, kiedy zewnętrzne działania władzy państwowej, wydawało się, że były bardziej pluralistyczne niż dawniej, mimo że nadal trwała ukryta i systematyczna walka z Kościołem i rugowanie Kościoła z życia publicznego. Mimo trudności duchowieństwo podejmowało działalność w środowiskach robotniczych, a w chwilach tłumienia działań społecznych i wolnościowych towarzyszyło ludziom represjonowanym i internowanym. Duchowieństwo identyfikowało się z działalnością „Solidarności” i „Solidarnością Rolników Indywidualnych”. W takiej sytuacji Kościół wkroczył na odebrane mu przed laty pole działalności publicznej. Stał się jednocześnie w życiu społecznym ważnym czynnikiem w rozstrzyganiu spraw pomiędzy władzą ludową a ruchem społecznym „Solidarność”. W tym czasie prymas Polski z jednakową troską mówił o sprawach narodowych, państwowych i kościelnych. Od sierpnia w Stoczni Gdańskiej sprawy kościelne znalazły swoje miejsce w działalności solidarnościowej. W strajkach okupacyjnych posługa duszpasterska miała swoje stałe miejsce. Emblematy religijne były umieszczane obok symboli narodowych. Biskupi i kapłani starali się docierać do wszystkich internowanych w okresie stanu wojennego. Kościół spełnił także ważną rolę podczas tzw. obrad okrągłego stołu. W III Rzeczypospolitej Kościół odzyskał pole do swobodnej działalności i pracy duszpasterskiej. Po latach prześladowań został zawarty konkordat pomiędzy Rzeczypospolitą Polską a Stolicą Apostolską, przeprowadzono nowy podział na metropole i diecezje. Powstały liczne szkoły katolickie. Przemiany społeczne i polityczne w Polsce pozwoliły na to, iż polscy emigranci mogli swobodnie uczestniczyć w życiu religijnym w ojczyźnie.

W ten sposób Autor ukazał wszystkie aspekty życia religijnego w Polsce w latach 1944 - 2002. Funkcjonowanie Kościoła przedstawił na tle zmieniających się ustrojów politycznych i społecznych. Kościół w tych przemianach miał swoje miejsce i udział. Wielkie przemiany kościelne w Polsce dokonały się dzięki roztropnemu kierownictwu Episkopatu Polski oraz wskazaniom Soboru Watykańskiego II. W dziejach Kościoła w Polsce tak w okresie Polski Ludowej, jak i w III Rzeczypospolitej fundamentalną rolę spełnił prymas Polski - prymas kardynał August Hlond, prymas Tysiąclecia kardynał Stefan Wyszyński i jego następca kardynał Józef Glemp, ale najwięcej w tym kierunku zdziałał papież Jan Paweł II. Jego pielgrzymki do ojczyzny ożywiły i utwierdziły religijność i ukazały polski katolicyzm całemu światu.

Tak ujęta problematyka świadczy nie tylko o represjach wobec Kościoła katolickiego w Polsce, realizowanych według wzorów radzieckich, ale także nader aktywnej działalności wielu najwyższych przedstawicieli władzy państwowej w Polsce. Wobec przemocy władzy komunistycznej Kościół nie pozostawał bierny. Nie mógł prowadzić swojej obrony w oparciu o przepisy prawne ustanowione przez władze

państwowe oraz zawarte z rządem umowy, bowiem dla władz komunistycznych obowiązujące były takie przepisy prawne, które działały na ich korzyść, a nie miały mocy powszechnie obowiązującej. W tej sytuacji pisma i memoriały władzy kościelnej, kierowane do władzy państwowej pozostawały jedynie świadectwem sprzeciwu, wprawdzie uzasadnionym rozumowo, ale bezsilnym wobec przemocy.

W tego typu syntezie tak zróżnicowanych wydarzeń politycznych oraz kościelnych trudno byłoby odnosić się do poszczególnych faktów historycznych, bo ich treść jest bardzo złożona. Wielkim pozytywnym tej publikacji jest to, iż Autor nie podejmował polemiki wobec poszczególnych faktów historycznych, a ukazywał je na bogatym tle historycznym, pozostawiając ocenę czytelnikowi.

Dzięki tak ujętej rozprawie obraz Kościoła w okresie PRL-u mimo panującej oficjalnej wrogości ukształtował się jako stałe zjawisko, zawsze obecny w polskim społeczeństwie i występujący w obronie podstawowych praw obywatelskich, w tym obywateli wierzących. Liczne pisma kierowane do władz państwowych stały się wyrazem nie tylko pełnej argumentacji prawnej, ale jednocześnie źródłem ukazującym w szczegółach stan i położenie Kościoła. Nigdy z horyzontu Autora nie znikają także inne dziedziny życia społecznego i politycznego, w jakich wypadło istnieć i działać Kościołowi.

Po dokonanych zmianach politycznych w Polsce i upadku systemu komunistycznego sytuacja Kościoła uległa zasadniczej zmianie, ale w pluralizmie społecznym Kościół napotkał na zróżnicowane formy akceptacji, a także na nowe formy opozycji. Autor wskazał wielkie wydarzenia w życiu Kościoła polskiego, jak wybór kardynała Karola Wojtyły na papieża, pielgrzymki papieskie do ojczyzny, mediacje przedstawicieli Kościoła w sprawach przemian społecznych, zawarcie nowego konkordatu, nowy podział Kościoła w Polsce na metropolie i diecezje, które świadczyły o wielkim dynamizmie Kościoła w Polsce.

Rodzi się istotne zagadnienie oceny prezentowanych przez Autora ocen zaistniałych wydarzeń w Polsce. Tę ostateczną ocenę istniejącej sytuacji mają dać czytelnikowi zgromadzone fakty, z których treści ma osobiście wyciągnąć wnioski. Niemniej jednak uważny czytelnik może zorientować się, po której stronie opowiada się i z kim dzieli swoje przekonania Autor. W swoich sądach jako podstawową wartość stawia sobie przekazywanie prawdy i krytycznej oceny tego, co tej prawdzie stało na przeszkodzie i ją ograniczało. Dotyczy to również oceny środowiska, które przed 1989 r. zdecydowanie opowiadało się po stronie Kościoła, a po tym roku odchodziło z wiekowej swojej drogi postępowania.

Rozprawa *Kościół w Polsce 1944 – 2002* została oparta na bardzo bogatym materiale źródłowym proveniencji tak państwowej, jak i kościelnej. Jest to bardzo bogaty zbiór dokumentów, ukazujący całokształt stosunków Kościół - Państwo w Polsce, chociaż w tym miejscu można pytać o kompletność tego opracowania. Nowe źródła mogą wszakże jedynie je uzupełniać o nowe szczegóły, ale podstawowe tezy pozostaną bez zasadniczych zmian o nowym ujęciu problematyki świadczą nadto obficie wykorzystane wiadomości internetowe. Najbardziej imponujący jednak, tak pod względem ilości, jak i wartości merytorycznej jest zbiór opracowań. Wśród tych

opracowań znajdują się zarówno obszerne rozprawy monograficzne, jak i liczne artykuły naukowe, zamieszczone w czasopismach. I ten zbiór także może być uzupełniony, ale i w tym wypadku aktualne jest pytanie, czy pominięte publikacje mogły wnieść nowe aspekty w tej dziedzinie. I one mogą podać nowe szczegóły, ale zasadniczy pogląd pozostanie bez zmiany.

Rozprawa ks. prof. Zygmunta Zielińskiego jest nie zastąpionym kompendium wiedzy historycznej o dziejach Kościoła w latach Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej. Czytelnik otrzymał jednocześnie bardzo gruntowne opracowanie historyczne, zawierające dogłębną i obiektywną interpretację dokumentów i zaistniałych wydarzeń. Lektura rozprawy nie sprawia trudności czytelnikowi, bowiem została ona napisana w przejrzystej formie i poprawnym polskim językiem literackim. Dzieło ks. prof. Zielińskiego powinno stanowić podstawę do weryfikacji dotychczasowych badań i opinii o dziejach kościelnych w tym okresie, w tym także osobistych poglądów, zwłaszcza Czytelników starszego pokolenia, na temat wydarzeń kościelnych w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej.

ks. Jan Związek